

ŞEHİR VE DÜŞÜNCE

Yıl: 2022 / Sayı: 19 / Aktüel
-Hakemli / 4 Ayda
Dergi

Düşünce
leri |
El

Çam
urla
ma

Geleneksel Mesleklerin
Mekâmı Olarak Şehir |
Esnaf ve Şehir

Esnaflar
ve
Zanâat
Erbabı
|
|
Kaybolan
İmaja
Yüz
Tutan
Meslek
ler |

MAKALE

Trabzon'da Zanâatın Değişim ve Dönüşümü

Öğr. Gör. Nurçin SEYMEN AKSU

Bartın Üniversitesi Ulus Meslek Yüksekokulu Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü

Prof. Dr. Yelda AYDIN TÜRK

Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

“Zanâatlar, tüm çeşitleriyle kültürel kimliğin uygun izleri olarak kabul edilir.”

Nelson H. H. Graburn

Kent ve Zanâat

Kentlerin kültürel birikimleri hem kentin sosyal yaşamını hem de fizikî koşullarını biçimlendiren önemli unsurlardır. Kentlerin kendilerine özgü kültürleri ve bu kültürel yapıyla yoğunlaşarak yaşayan mekânları kent kimliğinin en önemli belirleyicisidir. Zaman içinde kültürel, fiziksel, toplumsal ve ekonomik koşullara bağlı olarak kentin kültürel ve fiziksel yapısında yer edinmiş bu mekânlarda da değişim ve dönüşümler yaşanmaktadır.¹

Bu değişimlerin yoğun olarak görüldüğü alanlar üretim ve zanâat işlevlerini barındıran tarihî kent merkezleridir.² Tarihî kent merkezleri zanâatkârın ustalığına yön verdiği kadar onun varlığıyla değerlendirilmekte, anlamlı olmakta ve canlı kalabilmektedir.³ Dolayısıyla kentin kültürel simgelerinden biri olan ve geleneksel üretim tarzını

koruyan zanâat ve zanâat mekânları; kent kültürü ve kimlik oluşumu bağlamında incelenmesi gereken mekânlardır.⁴

Zanâatkârın bulunduğu mekânı benimsemesi, çalışma ruhunu geliştirmesi, oraya özgü kimlik

ve kültür yaratması geçmişten beri var olan bir özelliktir. Tarihsel süreç boyunca aynı zanâat dalıyla uğraşan ustaların bir arada bulunma alışkanlığı, zanâat işlerinin yapıldığı çarşıların ismini zanâatkâr gruplarından almasına neden

Görsel 1:
Trabzon tarihî kent merkezinde bakır ustası, 1995

olmuştur. Zanaatkârların tecrübelerini geliştirdiği ve üretim yaptıkları mekânlara atölye, ürünlerini sergiledikleri ve kazanç elde ettikleri mekânlara ise dükkân adı verilmektedir. Bu mekânlar çoğunlukla o zanaât dalının ismiyle (kuyumcu dükkânı, ayakkabı atölyesi gibi) anılmaktadır.⁵

Tarihsel süreçte; Orta Çağ kentlerinde dönemin getirdiği üretim-tüketim alışkanlıkları ve çalışma hayatına bağlı olarak zanaât işleri daha çok madencilik, demircilik, ayakkabıcılık, camcılık, dericilik ve dokumacılıktan oluşmaktaydı. İnsan gücüne dayalı üretimin yapıldığı bu zanaâtlar, usta, kalfa ve çıraktan oluşan ekiple birlikte imalathanelerde yapılırdı. Sanayi Devrimi'yle birlikte, kentlerin büyümesi ve değişen yaşam koşulları, Orta Çağ'da yer alan zanaâtların azalmasına ve üretim güçlerinin fabrikalaşmasına neden olmuştur.⁶

Osmanlı Dönemi'nde zanaâtin önemi devam etmiş ancak birtakım

değişimler meydana gelmiştir. 18. yüzyıl başlarında zanaatkâra loncasından bağımsız hareket etme

Sanayi Devrimi'yle birlikte, kentlerin büyümesi ve değişen yaşam koşulları, Orta Çağ'da yer alan zanaâtların azalmasına ve üretim güçlerinin fabrikalaşmasına neden olmuştur.

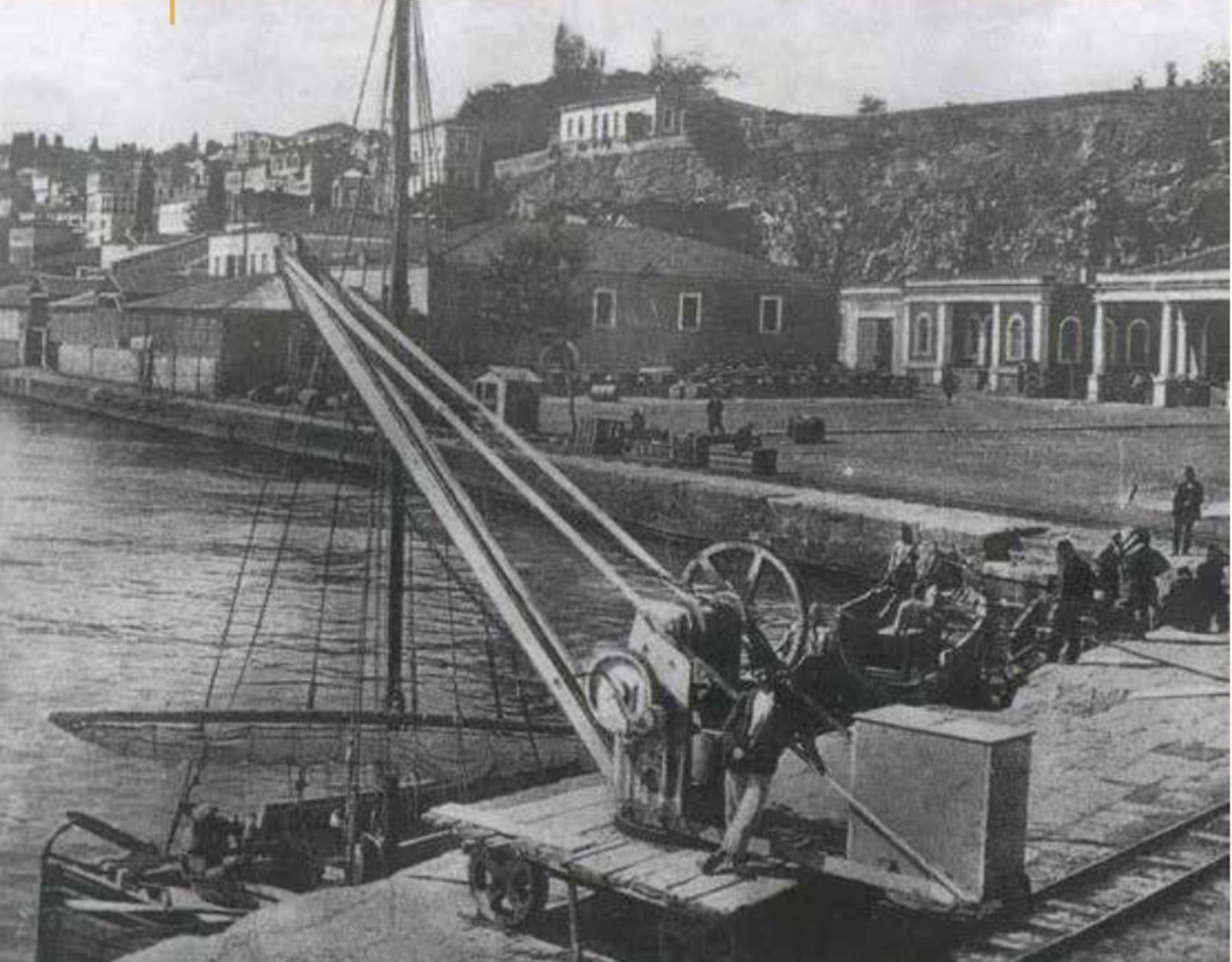
özgürlüğü tanıyan gedik sisteminin benimsenmesi ve zanaatkârların Yeniçeri Ocağı ile yaklaşması zanaâtların yapısal değişiminde önemli rol almıştır.⁷ Kentlerde ekonomik faaliyetler ve zanaâtin yapıldığı çarşı, pazar ve bedesten gibi mekânlarda Osmanlı Devleti'nin aldığı kararlar doğrultusunda

değişiklikler yaşanmıştır.⁸ 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin her alanında yaşanan değişimler zanaât ve zanaatkârları olumsuz yönde etkileyerek, el emeğine dayalı üretimde gerileme başlamıştır.⁹ 20. yüzyılda ise üretimde bazı zanaât mekânları yerini korumuş ancak dünya genelinde kapitalist ekonominin yükselişe geçmesi ve pazara yönelik imalatın artması, el emeğine dayalı üretimden fabrika tipi üretime hızlı geçişi sağlamıştır. Bu durum zamanla zanaâtların kaybolmasına ve kültürel yapısında bozulmalar meydana gelmesine neden olmuştur.¹⁰

Trabzon'da Ticâret ve Zanaâtin Gelişimi

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Trabzon kenti İran Transit Yolu'nun başlangıcında bulunması, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin iskelesi olması, İpek Yolu üzerinde kurulması gibi özelliklerinden dolayı bulunduğu coğrafya

Görsel 2:
Trabzon Limanı,
1910

itbarıyla ilk çağlardan beri Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde siyâsî, askerî ve ekonomik süreçlerin yapılanmasında büyük bir etkiye sahip olmuştur.¹¹

Eski çağda Trabzon'da ticâret ve zanâat; Doğu Karadeniz sahillerinde Trapezus (Trabzon) ve Dioskuria (Gürcistan) isimli ilk Yunan ticâret kolonilerinin kurulması ile MÖ 5. ve 6. yüzyıllar arasında gerçekleşmiştir. Trabzon kenti Sinop'tan gelen Miletliiler tarafından ticâret kolonisi olarak kurulmuştur. MS 1. yüzyıl ortalarında Roma İmparatorluğu himâyesine giren Trabzon'da liman yapılması doğu ve batı arasındaki ticâreti geliştirmiş ve kent zenginleşmiştir.¹²

Orta Çağ'da, kent hem kara yolu geçişinde bulunması hem limana sahip olması dolayısıyla İslâm ülkeleri için batıya açılan kapı göreviyle ticârî önemini sürdürmüştür.¹³ 13. yüzyılın ikinci yarısından sonra Karadeniz uluslararası ticârette yer almaya başlamış, Trabzon-Şam, Trabzon-Basra, Trabzon-Tebriz yolları tüccarların, gezginlerin, resmî elçilik heyetlerinin tercih ettiği yollar olmuştur.

13. yüzyıl ve 15. yüzyıl arasında Trabzon kenti ve yakın çevresinde üretilen hububat, pamuk, sebze ve meyveler, madenler, çeşitli iplik ve dokumalar, deri işleri dış ülkelere ihraç edilmeye başlamıştır. Gümüş ve bakır bölge için önemli gelir kaynağı oluşturmıştır.¹⁴

15. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Trabzon önemli bir ticâret şehri ve bölgenin transit merkezi

Osmanlı'nın kente hâkim olmasıyla, zanâatkâr ve esnaflar tek bir merkezde toplanmış ve kente birçok han kurulmuştur.

konumuna gelmiştir. Osmanlı'nın kente hâkim olmasıyla, zanâatkâr ve esnaflar tek bir merkezde toplanmış ve kente birçok han kurulmuştur. 16. yüzyılda kent içinde her bir zanâat dalının bir arada üretim yaptıkları Paşmakçılar Çarşısı, Kuyumcular Arastası ve Debbâğın Çarşısı gibi çarşılar oluşmuştur.¹⁵

Aynı yüzyılda Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bulunan bakır yataklarının işletilmeye açılması madencilik mesleğini önemli kılmıştır.¹⁶ 17. yüzyıl zanâat mekânları, Mutaflar Çarşısı, Abacılar Çarşısı, Kazancılar Çarşısı, Balıkçılar Çarşısı, Gazazlar Çarşısı gibi yapılan zanâatın adıyla anılan mekânlardır. Aynı dönemde büyük tüccarlar ise kentte yer alan mimari özellikleri açısından Türk bedestenleri arasında tek kubbeli özgün bir yapı olan Bedesten'de toplanmıştır.¹⁷

18. yüzyılda Trabzon'un hem eyalet merkezi olması hem de Karadeniz'in uluslararası ticârete açılmasıyla birlikte kent ticârî hayatında canlılık yaşamıştır. Bu yüzyılda kentte pamuklu ürünler, yerel ve uluslararası düzeyde bakır üretimi oldukça yükselmiştir.¹⁸ Kentte Kuyumcular Çarşısı'nın olması da bu meslek grubunun yaygın olduğunu göstermektedir. Aynı yüzyılda, debbâğlar (deri işleriyle zanâatkâr) ve attarlar (itriyat, ev ilaçları ve boya maddelerini satan esnaf) en zengin esnaf ve zanâatkâr grubunu oluşturmaktaydı. Kente Debbâğhane Mahallesi (Tabakhane Mahallesi) ve Debbâğlar

Görsel3:
Trabzon
Bedesteni, 1960
ve 1982

Görsel4:
Tabakhane
Mahallesi ve
Tabakhane
Köprüsü,
1940'lı yıllar

Çarşısı'nın bulunması da dericilik zanâatı yaygınlığının en önemli göstergesidir.¹⁹

19. yüzyılın ikinci yarısında kentin gelişmesi daha da ilerlemiştir. Bu dönemde kentteki dükkânlarda yurt dışından ithal edilen pamuklu kumaşlar, oyuncaklar, halılar, Trabzon kuyumcularının yaptığı değerli eşyalar ve kıymetli taşlar satılırdı. İlerleyen yıllarda kentte, keten bezi yapımı, çömlekçilik ve doğramacılık zanâatı yaygınlaşmıştır. Ayrıca dülgerlik, dokumacılık, demircilik, kuyumculuk ürünlerinde Avrupa ile yarışabilecek

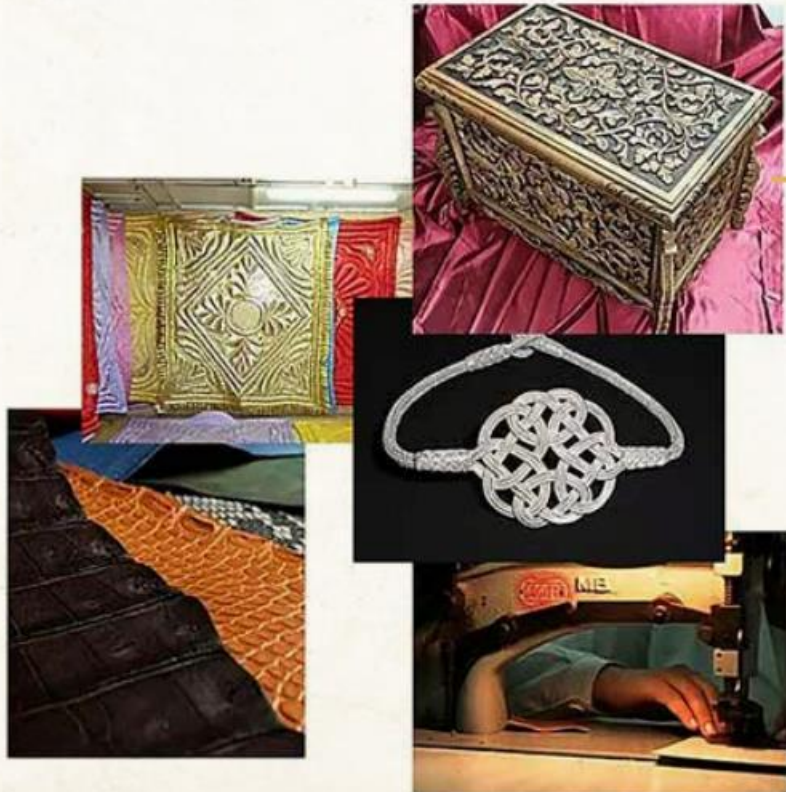
nitelikte ürünler, ürünlerin üretimi oldukça ilerlemiştir.²⁰ Kentte bu zanâatların yapıldığı 33 tane han ve bedesten yapılarının bulunması Trabzon'daki ticârî faaliyetlerin yoğunluğunu göstermektedir.²¹

Cumhuriyet sonrasında kent merkezindeki ticâret mekânları; iş merkezleri içerisindeki pasajlar, yol boyu ticârî işlevler olarak gelişme göstermiş, hanlar ve bedestenlerin birçoğu kapanmıştır.²² 20. yüzyıl sonunda ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve kentleşmenin getirdiği nüfus hareketliliği ile kentteki tüm ticârî işlevlerin türlerinde ve mekânsal

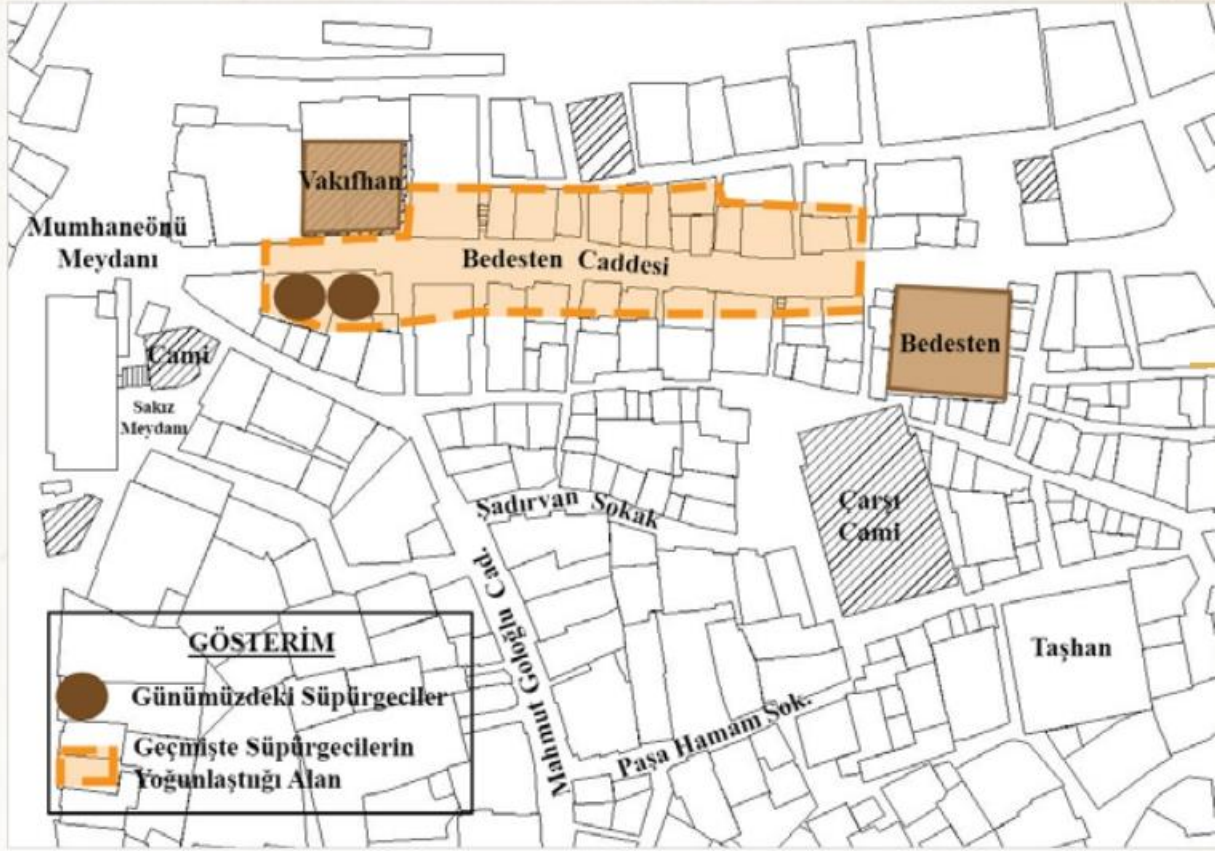
dağılımında değişim ve dönüşümler olmuştur. Yeni gelişen ticârî işlevlerin kent merkezinde artması ile tarihî merkezdeki bazı zanâat ve ticâret türleri kaybolmuş, işlev değiştirmiş ya da kent merkezinden çıkarak kentin farklı mekânlarında işlevlerine sayıca az da olsa devam etmiştir.²³

Günümüzde Trabzon'da Zanâat ve Zanâat Mekânları

Trabzon kenti, ticâret ile var olmuş ve en parlak dönemlerini ticâretin en yoğun olduğu zamanlarda yaşamıştır. Bu nedenle Trabzon'daki ticâret ve geleneksel üretim kentin kimliğinde önemli bir yere sahiptir. Trabzon kentine özgü olan zanâat mekânları daha çok tarihî kent merkezi ve çevresinde yoğunlaşmaktadır. Ağaç işleri (marangozluk-mobilya imalatı, sandıkçılık, sepetçilik, süpürgecilik), maden işleri (kuyumculuk, hasırcılık, kazaziye, telkari, gümüşçülük, bakırcılık, demircilik, çömlekçilik), dokuma işleri (yorgancılık, terzilik) ve deri işleri (ayakkabıcılık, dericilik) olarak sınıflandırabileceğimiz zanâatların bir kısmı tamamen kaybolmuş (sandıkçılık, sepetçilik, çömlekçilik, dericilik), bir kısım zanâat türleri sayıca azalmış ancak hâlâ varlığını korumakta (ayakkabıcılık, bakırcılık, yorgancılık, terzilik), mobilya imalatı ve kuyumculuk gibi bir kısım zanâat türleri de sayıca artarak varlığını devam ettirmektedir.²⁴

Görsel5:
Trabzon
zanâatları

Görsel 6:
Geçmişten
günümüze
kentteki
süpürgeciler

Geçmişte kent için önemli bir kültür ögesi olan sandıkçılık zanâatı zaman içerisinde azalmış ve 1980'li yılların sonunda artık tamamen kaybolmuştur. Sandıkçılık zanâatının yapıldığı mekân olan Sandıkçılar Sokağı yalnızca isim olarak varlığını devam ettirmektedir. Benzer şekilde Pazarkapı Mahallesi'ndeki sepetçilik zanâatı da kentteki kaybolan zanâatlardan biridir. Kentteki Tabakhane Caddesi

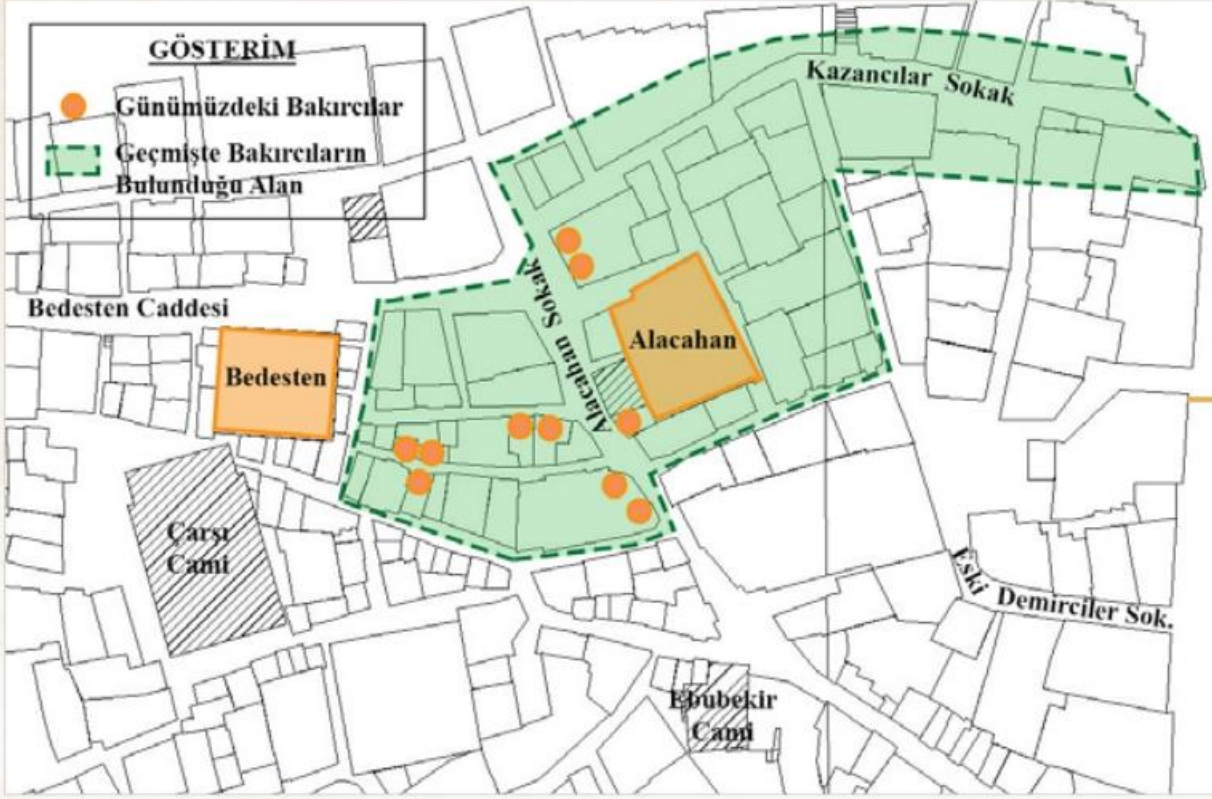
Kemeraltı Bölgesi'ndeki Alacahan, Alacahan Sokak ve Kazancılar Sokak'ta bulunan Bakırcılık zanâatı günümüzde de aynı mekânlarda sayıları oldukça azalmış olarak devam etmektedir. Pazarkapı Mahallesi ve Alacahan çevresindeki demircilik zanâatını devam ettirebilen yalnızca üç zanâatkâr kalmıştır.

Aykkabıcılık zanâatı; geçmişte yoğun olarak tarihî kent merkezindeki Çarşı Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Günümüzde ayakkabıcılığın hazır üretime geçmesiyle bu zanâat dalının da kentteki varlığı azalmıştır. Benzer şekilde terzilik zanâatı sayıca azalmakla birlikte tarihî kent merkezi olan Kemeraltı Bölgesi'ndeki Taşhan (Terzihan)'daki

si'ne adını veren ve geçmişte kentteki önemli zanâat kollarından biri olan dericilik de artık kaybolan zanâatlardandır. Trabzon'un liman kenti oluşundan dolayı geçmişte ticârette önemli bir paya sahip olan çömləkçilik zanâatı da artık kalmamıştır. Yalnızca geçmişte bu zanâatın yapıldığı yer olan liman yakın çevresindeki Çömləkçi Mahallesi isim olarak varlığını devam ettirmektedir. Tarihî kent merkezindeki Bedesten Caddesi üzerinde sıralanan süpürgeciler ise teknolojinin gelişmesiyle birlikte olumsuz etkilenmiş ve günümüzde sayıları tüm kentte yalnızca iki tane kalmıştır.

Görsel 7:
Trabzon'da
süpürge
zanâatkârı,
2018

Görsel 8:
Alacahan
ve yakın
çevresinde
yoğunlaşan
bakırcılar

varlığını günümüzde de devam ettirmektedir. Bir kısmı da kentin tarihî merkezinde dağınık şekilde konumlanmıştır. Geçmişte

kentin hemen hemen her mahallesinde özellikle Yenicuma ve Ortahisar mahallelerinde yoğun olarak yer alan ve kentteki önemli

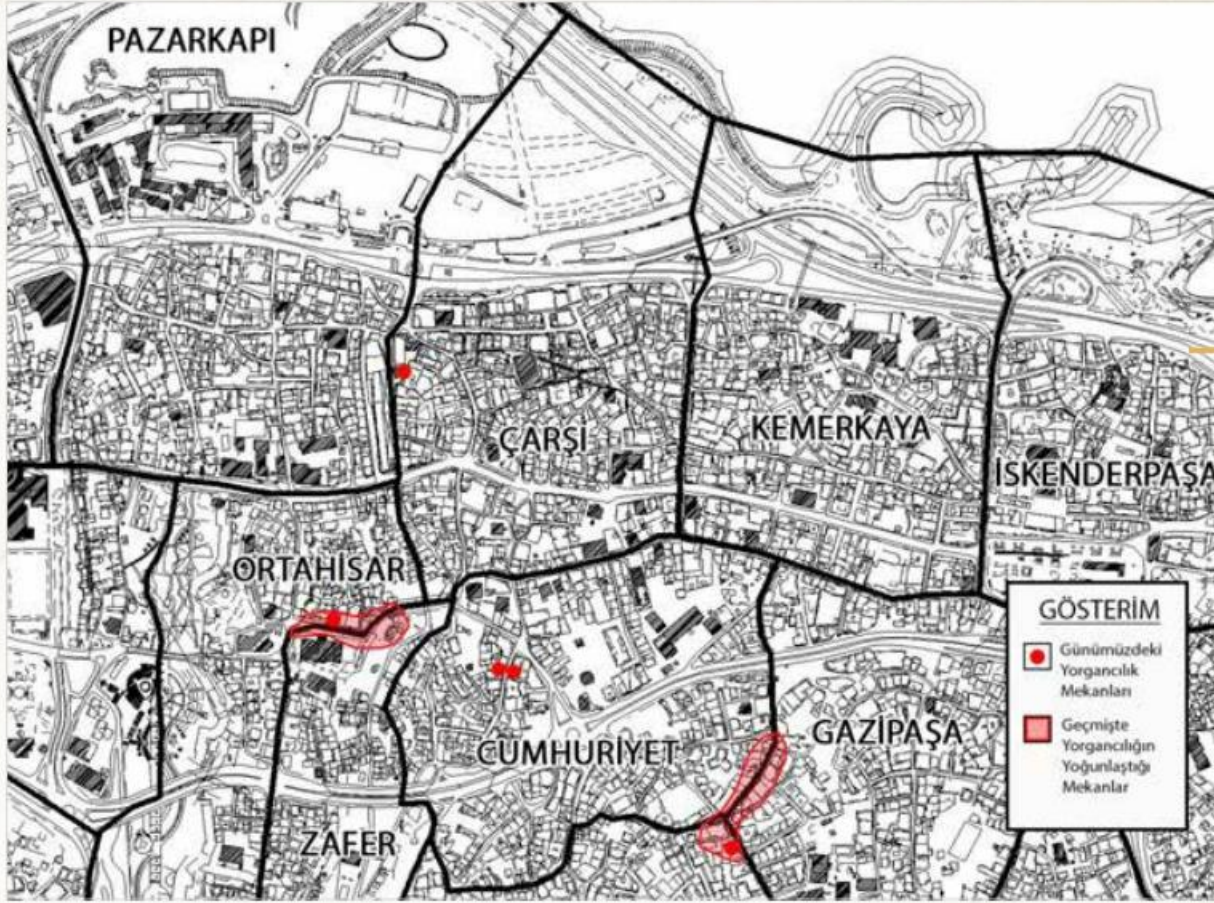
zanâatlardan biri olan yorgancılık zanâatı da günümüzde yine aynı mahallelerde sayıca azalmış, tekil olarak işlevini sürmektedir.

Görsel9:
Trabzon'da
bakır
zanâatkarı,
2018

Varlığını koruyan zanâatlar; ya geçmişte olduğu gibi mevcut yerlerinde sayıca azalmış olarak devam etmekte ya da buldukları yerlerden kentin farklı mekânlarına taşınmışlardır. Örneğin, marangozluk ve mobilya imalatçılığı gibi zanâatlar geçmişte tarihî kent merkezi ve yakın çevresindeki Pazarcapı ve Yenicuma mahallelerinde bir arada bulunurken, günümüzde de yine aynı yerde fakat sayıca azalarak varlıklarını devam ettirmektedir. Bir kısmı da kentin doğusundaki Mobilyacılar ve Sanayi Sitelerine taşınmıştır. Benzer şekilde kuyumculuk Trabzon'un en eski zanâatlarından olup geçmiş dönemde yoğun olarak Kemeraltı Bölgesi'nde yapılmaktaydı. Günümüzde güvenlik ve kent merkezine yakın olma gibi nedenlerden dolayı kentin geçmişten günümüze önemli alışveriş ve yaya mekânı olan Kunduracılar Caddesi'nde yoğunlaşmıştır. Hasır örücülüğü,

Görsel 10: Geçmişte ve günümüzde yorgancılığın yoğunlaştığı bölgeler

kazazlık ve telkâri Trabzon'a özgü kuyumculuk zanâatlarıdır.

Özetle; kentteki zanâatlardan sandıkçılık, sepetçilik, süpürgecilik, çömlekçilik ve dericilik zanâatlarının tamamen kaybolduğu, ayakkabıcılık, bakırcılık, yorgancılık ve terzilik zanâatlarının azalarak devam ettiği, kuyumculuk ve mobilya imalat zanâatlarının da sayıca artarak kentteki varlığını sürdürdüğü, özellikle kuyumculuğun kent için önemli bir zanâat olarak öne çıktığı söylenebilir.

Sonuç

Küreselleşme ve kentleşmenin etkisiyle tüketim hızı ve ürün çeşitliliğinin artması kentin kimlik ve kültüründe önemli yer tutan zanâat türlerinin ve mekânlarının nicelik ve nitelik olarak değişmesine neden olmuştur. Bu değişim ve dönüşümler sonucu; sandıkçılık, sepetçilik, süpürgecilik, çömlekçilik ve dericilik zanâatları tamamen kaybolmuş, ayakkabıcılık,

bakırcılık, yorgancılık ve terzilik zanâatları sayıca azalmış olmakla beraber varlıklarını devam ettirmektedir. Özellikle kuyumculuk ve mobilya imalat zanâatları tarihî kent merkezi dışındaki mekânlarda sayıca artarak faaliyetlerini sürdürmektedirler. Kentteki çoğu

zanâat türlerinin zamanla kaybolma nedenini; kentteki zanâatkârlar "müşterinin alım gücünün düşüklüğü, değişen tüketim alışkanlıkları, teknolojinin gelişmesi, zanâatkâr sayısının giderek azalması, nitelikli eleman yetişmemesi, zanâat dalında eğitim veren

Görsel 11: Trabzon'da yorgan zanâatkârı, 2018

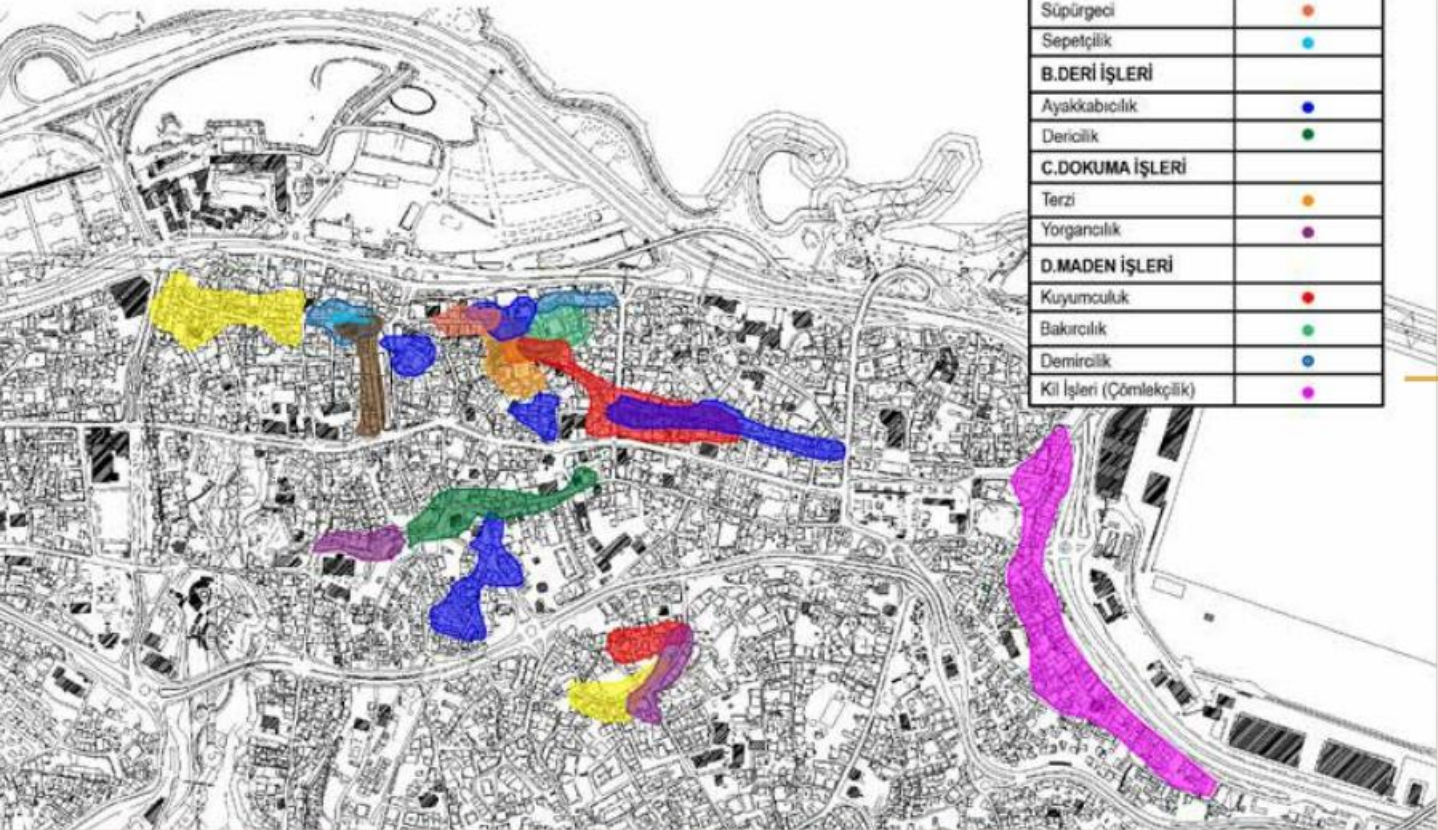
Görsel 12:
Telkari
zanâatkarı erkan
usta ve telkari
ömekleri, 2018

yerlerin kısıtlı oluşu, belediye hizmetlerinin yetersizliği, sosyal imkânların kısıtlı oluşu, tarihi değerlere önem verilmeyişi, güvenlik problemleri” olarak belirtmişlerdir. Kentin ve kent kültürünün sürdürülebilirliği için önemli olan zanâat ve zanâat mekânlarının

korunması, canlandırılması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması amacıyla planlama ve tasarım çalışmaları yapılması ve paydaş katılımıyla zanâat odaklı kentsel politikalar geliştirilerek bu çalışmaların desteklenmesi gereklidir. ❏

GEÇMİŞ DÖNEM TRABZON KENT MERKEZİ ZANAAT TÜRLERİ

Görsel 13:
Geçmiş dönem
Trabzon
kent merkezi
zanâat türleri,
1960'lı yıllar
ve öncesi

GÜNÜMÜZ TRABZON KENT MERKEZİ ZANAAT TÜRLERİ

Görsel 14:
Günümüz
Trabzon
kent merkezi
zanaat türleri,
2018

Dipnotlar

1. KELEŞ, Ruşen, (2016), Kentleşme Politikası, Ankara: İmge Kitabevi, ISBN: 9789755330532.
2. TEKELİ, İlhan, Gülöksüz, Yiğit ve Okyay, Tarık, (1976), Gecekondu, Dolmuşlu, İşportalı Şehir, İstanbul: Cem Yayınevi.
3. HUTTON, Thomas A., (2008), The New Economy of the Inner City, London: Routledge, ISBN: 9781135983796.
4. ALTINTAŞ, Osman, Eliri, İsa, (2012), "Birey Toplum İlişkisinde Kent Kültürü", Kamusal Alan ve Onda Şekillenen Sanat Olgusu", İdil Dergisi, 1 (5), ss. 62-74.
5. GÜLER, İbrahim, (2000), "18.Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkarları ve Sorunları Üzerine Gözlemler", Muğla Üniversitesi SBE Dergisi, 1 (2), ss. 120-158.
6. İMAMOĞLU, Vehbi, Deniz, Önder, (2011), 19.Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Şehirlerindeki Zanaat İşletmelerinin Çalışma Hayatına Etkisi, Uluslararası Osmanlı Medeniyetinde Şehir Sempozyumu, Kasım, Çorum, Bildiriler Kitabı, 565-582.
7. BERKES, Niyazi, (1971), Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara: Bilgi Yayınları, Ankara, ISBN: 9789750804342.
8. TANKUT, Gönül, (1970), Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı, VII. Türk Tarih Kongresi, Eylül, Ankara, Bildiriler Kitabı II:776.
9. İMAMOĞLU, Vehbi, Deniz, Önder, (2011), 19.Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Şehirlerindeki Zanaat İşletmelerinin Çalışma Hayatına Etkisi, Uluslararası Osmanlı Medeniyetinde Şehir Sempozyumu, Kasım, Çorum, Bildiriler Kitabı, 565-582.
10. TEZEL, Yahya Sezai, (2002), Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi, Ankara: Yurt Yayınevi, ISBN: 9789753330183.
11. TRABZON Ticaret ve Sanayi Odası, (2013), Trabzon'da Ticaret, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.
12. BELLİ, Oktay, Kayaoğlu, Gündoğ, (2002), Trabzon'da Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, ISBN: 9789756561188.
13. BELLİ, Oktay, Kayaoğlu, Gündoğ, (2002), Trabzon'da Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, ISBN: 9789756561188.
14. Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, (2013), Trabzon'da Ticaret, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.
15. AYGÜN, N., (2005), 18.yüzyılda Trabzon'da Ticaret, Trabzon: Serander Yayıncılık, ISBN: 9789759758998.
16. BELLİ, Oktay, Kayaoğlu, Gündoğ, (2002), Trabzon'da Bakırcılık Sanatının Tarihsel Gelişimi, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, ISBN: 9789756561188.
17. AYGÜN, N., (2005), 18.yüzyılda Trabzon'da Ticaret, Trabzon: Serander Yayıncılık, ISBN: 9789759758998.
18. ÖKSÜZ, Melek, (2006), 18.yüzyıl İkinci Yarısında Trabzon (Toplum- Kültür- Ekonomi), Trabzon: Serander Yayıncılık, ISBN: 9789944374002.
19. ÖKSÜZ, Melek, (2004), 1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal ve Ekonomik Hayat, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
20. SÜMERKAN, Mustafa Reşat, (2008), Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları, Trabzon: Serander Yayıncılık, ISBN: 9789944374132
21. ŞAHİN, Fatih, (2005), Alışveriş Merkezlerinin Biçimlenmesinde Önemli Boyutlardan Kamusal Mekân ve Kamusal Olgusu, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
22. ŞAHİN, Fatih, (2005), Alışveriş Merkezlerinin Biçimlenmesinde Önemli Boyutlardan Kamusal Mekân ve Kamusal Olgusu, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
23. AYDIN, Yelda, (2001), Kentsel Gelişme ve Kent Merkezlerinin Dönüşümü: Trabzon Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
24. SEYMEN, Nurçin, (2018), Geçmişten Günümüze Zanaat ve Zanaat Mekanlarının Değişimi: Trabzon Kenti Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

